

ВИЗНАЧЕННЯ ІМПЕРІЇ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНИХ ІМПЕРІОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ*

У статті йдеться про те, що вже визнана субдисципліною імперіологія має серйозні утруднення з визначенням об'єкта і предмета дослідження. На думку автора, у визначенні слід виходити з того, що імперії мають у своєму складі такі раніше самостійні держави, чий суверенітет у процесі інкорпорації було вилучено (суб'єктом такої інкорпорації), натомість федерації складаються з держав, чий суверенітет після утворення наддержавного об'єднання було делеговано (на вищій рівень влади).

Ключові слова: імперія, імперіалізм, федерація, держава, влада, суверенітет, колонії, провінції, політична система.

В останні десятиліття зростає цікавість істориків і представників суспільних наук до історії імперій. Фахівці пов'язують це явище, з одного боку, з «піднесенням новітніх імперій (наддержавної монополії США і розширення на Схід Євросоюзу)» [35, с. 7], а з другого – з розпадом Радянського Союзу та Югославії, масовою імміграцією мешканців колишніх колоній до колишніх метрополій, антиглобалізаційним рухом, спалахами етнічних і національних конфліктів [14, с. 33–34; 23, с. 14–45]. У яскравому змалюванні президента Міжнародної асоціації українців у 2002–2005 рр., професора Колумбійського університету (США) Марка фон Гагена ситуація виглядає так: «Дослідження з історії імперій знову ввійшли до моди... Розпад Радянського Союзу, а також крах блоку його союзників в Центральній і Східній Європі дали поштовх до скликання безлічі конференцій і випуску безлічі важких томів, де “соціалістичну співдружність” трактували як “останню велику імперію”... Іншою важливою причиною поживлення інтересу до історії імперій слід вважати переосмислення ідей “національної держави” і націоналізму... Офіційні версії історичного минулого, яких дотримуються зараз багато національних рухів і політичних лідерів, настільки явним чином “штучно сконструйовані”... що це мимоволі змушує істориків, соціальних істориків, політологів і представників культурної антропології переглянути питання про національно-етнічну ідентичність, внісши до усталених уявлень значну долю скептицизму... На порядку

денному в міжнародній політиці стоїть питання про необхідність переосмислити сталі стосунки між правами людини як індивіда і правами різних колективних утворень, чи то націй, субетнічних утворень, чи якихось інших малих співтовариств» [19, с. 18–20]. Поряд із цим об'єднання Німеччини, події у Східній Європі, утворення ЄС створили уявлення про послаблення зв'язку між національною державою і демократією, оскільки демократичні процеси у національній державі напозір відстають від економічної інтеграції у наднаціональній формі.

Отже, пошук альтернативних моделей, привабливості США, тенденції розвитку й розширення ЄС привертають увагу дослідників до історичного досвіду імперій з притаманним їм типом політичної культури, регіональною й етнічною гетерогенністю. Концепція імперії стала якщо й не запереченням, то істотним доповненням до національного історичного нарративу як основа вписування досвіду національних держав до світового контексту. Імперію розглядають тепер радше як спосіб інтеграції великих просторів, ніж просто антонім демократії.

Замість факту розпаду імперських утворень набувають значення тривалість існування імперій, їх життєздатність і складання у процесі взаємодії різних народів в одних державних рамках. Якщо мало не з XVIII ст. історія імперій мала вигляд «неухильної ходи до розпаду» нелегітимного й нежиттєздатного соціального й політичного явища, нині видається продуктивною заміна дослідницького питання «як вони йшли до занепаду?» питанням «як було можливе їх існування?» [15, с. 17]. Імперії підтверджують тенденцію «до об'єднання і взаємозалежності, до певної універсалізації історичного розвитку...» [20, с. 10–11].

* В основу статті покладено доповідь на міжнародному науковому симпозіумі «Імперії, нації і національні держави як історіографічні образи» (Другі Ужгородські історіографічні читання) 7–8 жовтня 2011 р.

Як зазначають Джейн Бербанк та Фредерік Купер, «тривкість імперій кидає виклик уявленню, що національна держава є природною, необхідною й невідмінною, і натомість націлює нас на дослідження широкого діапазону способів, у які люди протягом тривалого часу, хоч би там як, мислили про політику й організували свої держави. Вивчення історії імперій не зобов'язує вихвалити чи ганити їх. Натомість розуміння можливостей, які поставали перед людьми за їхніх власних часів, виявляє імперативи й дії, які змінили минуле, створили нашу сучасність і, можливо, сформують майбутнє» [24, с. 2]. Унаслідок зростання масиву наукових праць, виникнення численних наукових центрів, якісних змін у дослідженнях й оформлення імперської парадигми можна говорити про формування особливого напрямку студій – імперської історії, або імперіології.

Разом із тим усі ці роки залишається справедливим твердження, що «займатися імперською історією легше, ніж дати їй визначення» [40, с. 575–576]. Визнана субдисципліною з потужними, хоча здебільшого й емпіричними за характером здобутками [35, с. 15], імперіологія має серйозні утруднення з визначенням об'єкта й предмета дослідження. Вона не набула чітких географічних і хронологічних меж, загального аналітичного підходу, перспективи, методології. Як пояснює Домінік Лівен, «використання терміна “імперія” часто мало полемічний характер, і це вельми ускладнює наше завдання. Назвати яку-небудь державу імперією означало миттєво нависити на неї ярлик, причому як у негативному, так і в позитивному сенсі... Імперії за визначенням великі й розмаїті. Їх несхожість утруднює узагальнення, що стосуються лише однієї з них» [12, с. 39]. А коли, наприклад, Алехандро Колас поринає у «розмаїті суперечливі аспекти імперського правління... з метою надання поняттю імперії деякої категорійної певності», то виходить з припущення, що «не лише сенс імперії змінюється з часом і простором... але і її застосування як тлумачного концепту вимагає особливої чутливості до історичних особливостей різних імперських досвідів» [26, с. 3]. Щоправда, подібна непевність притаманна й іншим складникам понятійного апарату історії імперій. «Терміни “імперія”, “імперіалізм” та “колоніалізм” застосовують настільки співвідносно, що “імперіалізм” для одного дослідника означає те ж саме, що “колоніалізм” для іншого» [32, с. 26]. Труднощі концептуального вивчення імперій ґрунтовно підсумовано у найновішій спеціальній статті О. В. Кукарцева [10].

Попри ці складнощі, визначення імперії все-таки існують, і до того ж у вельми значній кількості. Видається доцільним розпочати розгляд цих визначень з енциклопедичних прикладів, оскільки саме цей різновид літератури має тягити до точності окреслень.

«Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона» свого часу визначив імперію через історію самого терміна: “*imperium*” – це вища державна влада народу Давнього Риму, віддзеркаленням якої стала «імперія» як вище повноваження магістратів, а з часом поняття імперії «почало позначати територію, на яку поширювалася позначувана нею влада» [6]. В енциклопедіях радянської доби імперію спершу визначали як монархічну державу з імператором на чолі або організацію колоніального панування окремих держав, незалежно від характеру їх власного державного ладу [8], а далі теза про імператора на чолі дістала уточнення: «Імперія – найчастіше обширна держава, що ввібрала до свого складу (нерідко шляхом завоювань) території інших народів і держав; деякі імперії мали в своєму складі кілька королівств»; друге значення набуло такого вигляду: «... великі держави, що мають обширні колоніальні володіння. Імперію утворює метрополія та її колонії...» [7]. За «Оксфордським англійським довідковим словником» (2001), «імперія – це держава з військово-політичним пануванням над населенням, яке відрізняється в культурно-етнічному відношенні від імперської (правлячої) етнічної групи та її культури» [28], а за «Оксфордським коротким політичним словником» (2009), «“імперія” багато втратила на первинній силі вираження (*constitutional force*) та загалом позначала будь-яку обширну групу держав, утворену колонізацією чи завоюванням, підпорядковану владі держави-метрополії, навіть якщо – як у випадках Франції чи СРСР – панівна держава ставала республікою» [31].

С. Гоув, автор відповідної статті в «Міжнародній енциклопедії суспільних наук», зазначив, що «ґрунтовніші спроби визначення зосередилися навколо поняття про імперію як великий політичний організм, що править територіями поза межами своїх вихідних кордонів. Він має центральну владу або серцевинну територію – мешканці якої зазвичай далі становлять панівну етнічну або національну групу цілої системи, – й обширну периферію підвладних областей... Імперії, далі, – це складні утворення, сформовані з окремих раніше одиниць». Через це їм притаманна етнічна, національна, культурна, нерідко релігійна розмаї-

тість, яка не є розмаїттю рівних. Якщо ж нерівності й панування між ядром і периферією не спостерігається, то система насправді є «федерацією чи бодай співдружністю» [29, с. 575].

Схожі думки висловили й автори новітньої «Енциклопедії світової історії». Для Д. Релліза та М. Паттерсон імперії – «політичні системи, які об'єднують численні культурні групи під владою єдиних імператора або правлячої системи» [42, с. 128]. К. Магіох зазначає, що «хоча історики використовують термін “імперія” у різні способи, здебільшого він стосується такого типу політичної організації, за якої невелика серцевинна територія контролює більшу периферію, зазвичай на користь серцевини за рахунок периферії» [36]. А. Міркович обмежується зауваженням, що «імперії, за визначенням, охоплюють багатоетнічне населення» [39, с. 117].

Слід зазначити, що ціла низка авторитетних енциклопедій не містять окремого гасла для терміна «імперія». «Енциклопедія Британніка», наприклад, подає для нього лише описове визначення у статті «Політична система»: «Складаючись із народів різних культур та етнічного походження, всі імперії кінець кінцем тримаються до купи примусом і загрозою поновного насильницького завоювання. Накидаючи свою владу розмаїтим політичним структурам, вони характеризуються централізацією влади й браком дієвого представництва своїх складників. Хоча сила, таким чином, є основним знаряддям імперського правління, однак в історії відомі численні випадки багатоетнічних імперій, якими управляли мирно протягом тривалих періодів і які нерідко мали цілковитий успіх у дотриманні порядку в своїх межах» [41].

Утім, особливим розмаїттям привертають увагу визначення імперії, так би мовити, «монографічні». Серед них особне місце за масштабністю посідають геоісторичні визначення Ф. Броделя («Імперія, тобто супердержавна, яка сама покривала цілий простір світу-економіки...» [2, с. 48]) та І. Валлерстайна («світ-імперії – широкі політичні утворення, котрі відрізнялися багатоманітністю культурних кодів і які в періоди експансії руйнували і/або поглинали слабші міні-системи і світ-економіки, та вивільнювали їх у періоди “стискання” чи занепаду» [цит. за: 18]). Але набагато більшою мірою завданням імперіології відповідають чіткіші визначення на ґрунті історико-політичного матеріалу. Важливу роль серед останніх відіграє ретельно опрацьоване визначення професора Колумбійського університету Майкла Дойля.

Підходячи до проблеми, М. Дойль зазначив, що імперії традиційно визначають у вузькому сенсі як «формальну анексію завойованої території» і в широкому сенсі як «будь-яку форму міжнародної економічної нерівності, як міжнародну політику з позиції сили, як міжнародну експлуатацію та як міжнародний лад – і навіть як розширення цивілізації (очевидно, цивілізації завойовників)» [27, с. 20]. Автор визначив три витоки розмаїтих визначень імперії як предмета вивчення і три відповідні панівні погляди на цей предмет серед істориків і суспільствознавців, зумовлені наголошенням контролю з боку метрополії, наголошенням особливостей периферії і систематичною моделлю міжнародної політики з позиції сили. Сам М. Дойль вважав, що імперії пов'язані насамперед з політичним контролем певних політичних спільнот над фактичним суверенітетом інших політичних спільнот. «Це поняття охоплює більше, ніж просто формально анексовані території, але менше за суму всіх форм нерівності між народами» [27, с. 19]. Внаслідок цього імперія, за М. Дойлем, – це «система взаємодії між двома політичними організаціями, одна з яких, панівна метрополія, здійснює політичний контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою – має фактичний суверенітет – над іншою, підпорядкованою периферією...» [27, с. 30]. Рональд Суні солідаризується з М. Дойлем (та Дж. Армстронгом), запозичуючи розуміння імперії як форми панування або контролю у стосунках між об'єктами, що перебувають в ієрархічному й нерівному зв'язку, тобто коли йдеться про нерівні відносини метрополії й населення іншої території [16].

Террі Мартін в інтересах свого дослідження з історії СРСР проаналізував сім визначень імперії, що їх дали компаративісти-суспільствознавці та фахівці з російської історії, і звернув увагу на те, що «визначення імперії, аби вони охоплювали Радянський Союз, доведеться розтягти до межі руйнування» [34, с. 98]. Імперія, за Ч. Тіллі, – це велике складне державне утворення, пов'язане з центральною владою непрямым правлінням за певного військово-фінансового контролю імперської влади, але зі збереженням або запровадженням особливих угод з урядом кожного складника і здійсненням влади через посередників [цит. за: 34, с. 96]. С. Файнер наголошує на пануванні «певної етнічної групи чи громади і/або центрального (core) територіального утворення... над іншими етнічними, територіальними групами або громадами» [цит. за: 34, с. 96]. О. Мотиль визначив імперію «як ієрархічно організовану політичну систему,

що має втулкоподібну будову – як колесо без обода, – в якій центральні еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії» [13, с. 19]. Імперія Б. Перротта – це «контроль панівного суспільства над фактичним суверенітетом двох чи більше підпорядкованих суспільств» за неінтегрованості цих суспільств в єдину політичну спільноту [цит. за: 34, с. 97]. Для Д. Лівена «імперія є насамперед дуже великою державою, яка справила значний вплив на міжнародні відносини доби... править розлогими територіями і багатьма народами... імперія за визначенням – це не демократія, іншими словами, не держава, керована за явною згодою її народів» [цит. за: 34, с. 97]. Р. Суні ж визначав імперію як складну державну структуру, де «метрополія певним чином відрізняється від периферії, а взаємовідносини між ними обома задумані чи сприймаються метрополійними або периферійними діями як правомірні чи неправомірні нерівність, підпорядкування і/або експлуатація» [цит. за: 34, с. 97].

Помітно, що значна частина авторів у той чи інший спосіб виділяє *наддержавність* як рису і якість імперії (ще прем'єр-міністр Великої Британії кінця XIX ст. лорд Розбері говорив, що він не знає жодного іншого слова, яке б «адекватно позначало декілька крупних держав під єдиним управлінням» [цит. за: 12, с. 66]). У своїй доповіді на зібранні Американської історичної асоціації (січень 2003 р.) професор Іллінойського університету П. Шредер стверджував, що «... імперія означає політичний контроль, здійснюваний одним організованим політичним утворенням над іншим утворенням, окремим від першого та чужим йому» [43]. За Стефеном Розеном, «імперія – це правління, здійснюване однією політичною спільнотою над іншими як для регулювання їхньої поведінки у зовнішньому світі, так і для забезпечення мінімально прийнятних форм внутрішнього режиму всередині підпорядкованих державних утворень. Якщо йдеться просто про потужні держави, вони здійснюють перше, але не останнє» [43]. В Альфреда Рібера імперії – це «державні устрої, у яких одна етнічна група встановлює і зберігає контроль над іншими етнічними групами в межах певної території. Це войовничі держави. Їх кордони – воєнні, вони розширюються або захищаються радше силою зброї, ніж засобами природного або культурного штибу (тобто етнічного, расового чи релігійного)» [14, с. 34]. Для А. Коласа має особливе зна-

чення, що імперії побудовані на експансії, а ця експансія та інкорпорація являють собою ієрархічний процес, за якого відбувається законодавче оформлення підкорення підвладних народів та ієрархічне правління периферією. «Тому експансія, ієрархія та лад – це риси, спільні для більшості історичних імперій» [26, с. 6–7, 9]. За спостереженням професора з Гарварда Чарльза Майера, термін «імперія» зазвичай позначає територіально обширну владну структуру, де виконавчій владі панівної держави підпорядковано «розмаїті етнолінгвістичні групи або майже держави (would-be nations)», з елітами яких панівна держава ділить цю владу. «Тому імперія характеризується розмірами, етнічним ранжуванням (hierarchization) і режимом, який централізує владу, але залучає до свого правління розмаїті соціальні і/або етнічні еліти» [33, с. 31]. Нарешті, у новітньому дослідженні Дж. Бербанк і Ф. Купера імперії схарактеризовано як великі державні утворення, які підтримують відмінність та ієрархію за інкорпорації нового народу: на відміну від національної держави, імперська проголошує неоднаковість численних груп мешканців; відмінність народів під її правлінням унаочнюють, і різними народами керують по-різному [24, с. 8].

Певна річ, правомірним є питання, чи мають сенс зусилля, яких потребує вироблення якогось сталого академічно-історичного визначення імперії. Але крім наведеної за Т. Мартіном зворотної залежності сучасних визначень від об'єкта, який мусить під таке визначення потрапити, є також інший показовий приклад. 2006 року Чарльз Мейер шукав відповідь на вельми актуальне для сучасних американських інтелектуалів питання, чи належать до імперій США [37]. Він виділив дві загальноприйняті ознаки класичної імперії: вона поширює свій контроль завоюванням або примусом і контролює політичну лояльність підкорюваних територій; перша ознака імперії стосується історичного процесу її формування, друга описує структуру сформованої держави. Він дійшов висновку, що «результат багато в чому залежить від довільних визначень», і за певних умов ці визначення дають змогу відповісти на це питання «ні», якщо розглядати США «іззовні», і «принаймні ще ні», якщо дивитися «зсередини назовні» [33, с. 24–25, 66, 69].

З проблемою визначення нерозривно пов'язана проблема типології імперських державних систем. У сучасній історіографії протиставляють імперії з чітким розмежуванням метрополії та колоній і централізовані чи гомогенні (тобто морські й континентальні), класичні (традиційні

й нетрадиційні) та некласичні, колоніальні й ідеократичні тощо [12, с. 213; 21, с. 118–122; 4, с. 42–43; 11, с. 453]. Анатоль Лівен виділив серед імперіологів дві основні школи: «Перша ґрунтується на вивченні сучасних європейських морських імперій і, відповідно, визначає імперію як стосунки між центром (метрополією) і периферією (колоніями), які зазвичай розглядають крізь призму економічної експлуатації і культурної агресії, і завжди – крізь призму політичного домінування. В іншому таборі перебувають ті, чий інтерес в основному фокусується довкола тих великих військових і абсолютистських земельних імперій, пов'язаних з універсалістськими релігіями, що існували з античності до наших днів» [12, с. 72].

Таке протиставлення сприяє (якщо перефразувати відомий вислів професора російської історії Університетського коледжу в Лондоні Джеффри Госкінга [1]) відрізненню держав, які «самі були імперіями», від держав, які лишень «мали імперії». Але спроби визначення імперії через типологію теж виявляються невдалими. Для прикладу, ознаки, виокремлені тим же Дж. Госкінгом для Росії як імперії «азійського» типу, напрочуд вдало вписують до цієї ж категорії імперію Австро-Угорську [22, с. 329]. Крім того, з проблеми типології й відмінних рис імперій знову постає питання відрізнення імперій від багатонаціональних державних утворень, а звідси – тривання пошуку дефініцій [20, с. 11–12]. Зрештою, непевність терміна здатна спричинити мало не його цілковите усунення з термінології. Наприклад, на думку Г. Касьянова, оскільки цей термін має зашироке використання й надмір ідеологічного навантаження, «нерідко його використовують як родовий, внаслідок чого, наприклад, імперію часів Петра Першого і періоду царювання Катерини Другої, імперію часів Миколи Першого і Миколи Другого (і, відповідно, їх політику стосовно українських земель) представляють як явища одного порядку, що з аналітичного погляду видається досить дивним і не сприяє продуктивному осмисленню» [9, с. 101].

Поширеним тепер досвідом є заміна визначення імперії переліком певних ознак. Серед таких ознак найчастіше вирізняють великий обсяг володінь, взаємодію кількох політичних спільнот, одна з яких контролює інші, наявність істотно відмінних метрополії і периферії, певну структуру відносин центру з провінціями, територіальну експансію, багатостітнічність, наявність серцевинного етносу й відносин підкорення однією етнічною групою іншої, конкретно-історичні прийоми і техніки розв'язання міжетнічних конфліктів, іс-

нування імперської еліти з інкорпорацією периферійних еліт, сформованість загальної універсалістської ідеології та визначну роль такого державного утворення у міжнародній політиці. Втім, А. М. Ушков, автор одного з подібних симптомних визначень, доцільність якого обґрунтував високою теоретичною абстрактністю категорії «імперія», сам же визнав його «теоретичну “жалюгідність”» [17]. Як сформулював це О. Мотиль, самі імперії «важко окреслити і визначити... Науковці назагал погоджуються, що імперії є багатонаціональними і політично централізованими, але яка держава позбавлена цих ознак? Чи можна сказати, що імперії – це репресивні багатонаціональні держави? Дуже великі багатонаціональні держави? Репресивні і водночас великі багатонаціональні держави? Чи просто “великі Держави”? Жодна з відповідей не впадає в очі як зрозуміла, та й не може впадати: етимологія слова “імперія” може сказати нам лише про те, як застосовувався термін, а не вказати на значення поняття – аж поки ми спершу не зробимо концептуальний стрибок до нього» [13, с. 15–16]. І годі, мабуть, знайти «красивіше» узагальнення труднощів теорії імперій, ніж його подав А. Лівен: «Імперії за визначенням великі й розмаїті. Їх несхожість утруднює узагальнення, що стосуються лише однієї з них» [12, с. 165].

У сучасній літературі застосовують також переносне тлумачення слова «імперія», головним чином маючи на увазі велику за територією і населенням державу, що веде активну зовнішню політику за недостатнього рівня розвитку демократичних засад. Але у будь-якому випадку жодне з наявних визначень і жоден із переліків ознак не поширюється на всі історичні імперії чи модерні наддержави без винятків. З другого боку, більшість сукупностей ознак дає змогу вважати імперіями будь-які наднаціональні утворення й поліетнічні держави, навіть сучасну Україну, яка більша за Німецьку імперію 1871–1918 років.

Таким чином, неузгодженість визначення змушує імперіологів переносити увагу з самої державної організації на методи її функціонування. Замість «імперії» предметом дослідження часто постають «імперіалізм» чи «імперське правління».

Визначення імперіалізму самі по собі могли б стати предметом особливого історіографічного розгляду. Термін виник як характеристика «політичної системи, що ніби являла собою сполучення принципу народовладдя з інституціями одноосібного правління» [6], а від кінця XIX ст. й надалі його використовували го-

ловним чином для позначення того чи того комплексу рис експансіоністської політики [5; 30; 16] або ж «процесу заснування й збереження імперії» [27, с. 19]. В цьому останньому відіграє велику роль розрізнення прямого (формального) правління, коли представники корінного населення периферії поповнюють лише нижчі рівні імперської бюрократії, і непрямого правління, коли представникам місцевої еліти довірено керівництво великими областями колонії [27, с. 38; 12, с. 79]. При цьому «конкретна природа і випадки імперіалізму, найяскравіші приклади, його наслідки, а отже, і період, в якому він найліпше представлений, – усе це залишається спірними питаннями» [25].

Другим напрямом, так би мовити, імперської альтернативи постає розгляд «імперського правління» як взаємодії центру з об'єктами влади. Цінний збірник фахових статей, як наголошують його упорядники О. Міллер та А. Рібер, є однією зі спроб «відновити баланс в історії державного будівництва виокремлення феномена, який ми воліли б називати “імперським правлінням” замість традиційних термінів “імперія” та “імперіалізм”. “Імперське правління” як термін має перевагу і як ширший і гнучкіший, і як такий, що охоплює різні приклади нерівних стосунків між імперським центром і периферійними суспільствами, як із прямим або непрямим правлінням, так і без формального включення до імперської структури» [38, с. 1–2].

Останнім часом деякі автори воліють говорити про «репертуари імперської влади». У цьому випадку йдеться про розмаїття стратегій, що їх обирають імперії у процесі інкорпорації до своєї політичної системи розмаїтих народів для збереження або навіть насадження відмінностей між ними. «Імперії були подібні не в усьому; вони створювали, сприймали й передавали різні репертуари правління» [24, с. 2–3].

Дуже важливо при цьому, що імперське правління чи імперський репертуар геть не обов'язково може практикувати саме імперія. Як зазначив Пол Шредер, основа імперії має характер політичний: вона ґрунтується на «наявності в одного об'єкта безперечної влади над життєво важливими політичними рішеннями іншого». При цьому більшість імперій практикують саме неформальне, непряме правління. Відтак «держави можуть користати з різних форм зверхності чи навіть панування над іншими, не будучи імперіями» [43]. До речі, саме на цій обставині й ґрунтується можливість використання терміна «імперіалізм» для дискредитації зовнішньої політики опонента, який

формально до імперій не належить [30]. Разом з тим до таких досить гнучких рамок можуть потрапити чи не всі типи владних відносин.

Сучасна тенденція у визначенні імперії та імперіалізму (процесу імперієтворення чи прагнення експансії) полягає в наданні їм якомога ширшого змісту. Автори згаданого збірника статей, наприклад, «солідарні у відкиданні будь-якого загальноприйнятого визначення або навіть жорсткої типології імперій» [38, с. 5]. Для авторів праць визнано можливість щоразу самостійно уточнювати розуміння цих термінів у контексті цілей і рамок певного дослідження. З відповідних міркувань імперію зазвичай визначають у діапазоні між монархічною державою на чолі з імператором, переднаціональним типом держави та політичною системою з жорстким розмежуванням центру та периферії.

Вади множинних визначень, на нашу думку, заважає подолати відносна усталеність історіографічних образів імперії, на яку ще кардинально не вплинув розвиток імперських студій. У суспільній свідомості, у публіцистиці основними чи єдиними атрибутами імперій стають панування, підкорення, гноблення, насильство, агресія, придушення, експансія. Тяжюючи до розгляду сукупності не всіх історичних імперій, а насамперед тих, що існували за модерної доби, автори тією чи іншою мірою свідомо прагнуть уникнути зіткнення негативних і позитивних конотацій поняття «імперія» в різних суспільствах. Образ імперії в національних історіографіях сучасних держав-спадкоємців імперій найчастіше зводить історію цілої імперії до історії однієї з її частин, а позитивне чи негативне його сприйняття залежить від вектора погляду: «згори» чи «знизу». Тож у спробах визначення йдеться про штучне й приховане відмежування таких імперій, що сформували важливу частину західноєвропейської спадщини, від таких, критика яких, як припускають, не втратила політичної актуальності. Тому здається, що сенс збереження невизначеності полягає у прагненні уникнути конфронтації імперіологічних студій з тим історіографічним і публіцистичним «мейнстримом», де негативні конотації закономірних категорій імперіології досі актуальні для пропагандистських вправ.

Намагання уникнути незручних асоціацій, схоже, здатне підвести навіть найлогічніших мислителів. Знаний філософ і соціолог Юрген Габермас побачив у Європейському Союзі виняток з правила про незворотний розпад імперій минулого. «Така імперія знову з'являється, наче Європі надали другий шанс. Вона не змо-

же скористатися ним на засадах силової політики минулого – лише за умов зміни засновків, а саме в неімперському процесі досягнення взаєморозуміння і вивчення досвіду інших культур» [3, с. 68]. Тим часом уже з самих пояснень зростання інтересу до імперського минулого випливає, навпаки, що Європі, яка прагне уникнути імперського характеру наддержавного утворення, можуть вельми придатися деякі складники узагальненого «імперського репертуару» як запоруки тривкості об'єднання.

Але водночас серед сучасних істориків відчутний і потяг до створення надійного категорійного апарату імперіологічних студій. Наприклад, Террі Мартін писав про потребу теорій імперії, де імперія відігравала б роль саме об'єктивної категорії аналізу, визначалася б «певними вимірюваними параметрами... які давали б змогу зараховувати держави у будь-який певний момент часу до категорії імперій чи ні, або вміщувати їх до континууму імперськості» [34, с. 91, 104–105]. С. Н. Гавров переконаний, що «необхідно визначитися з тим, яке державне утворення є імперією», аби уникнути «ситуації змістової невизначеності» [4, с. 42].

Наявні означення імперії головним чином наголошують формальний політичний контроль над певним регіоном і насильницький спосіб здобуття такого контролю. Але такі визначення безпорадні щодо так званого неформального правління та неколоніального збереження впливу на номінально незалежні країни. На нашу думку, сучасна імперіологічна наука накопичила вже достатньо матеріалу й значний досвід опрацювання, щоби спробувати дати «імперії» як історичному феномену категорійне визначення. Для цього варто було б зважити на особливості процесу імперієтворення від виникнення держав імперського типу й до розпаду колоніальної системи у ХХ ст.

Вихідним пунктом для міркувань може стати найкраще, на наш погляд, визначення імперії в сучасній українській історіографії, яке дав відомий учений Станіслав Кульчицький в «Енциклопедії історії України» на підставі опрацювання численної літератури з проблеми. Він вважає, що «термін “імперія”... в історичній літературі вживається для означення державних утворень минулого, до складу яких входили інкорпоровані ними колишні самостійні держави або/і бездержавні території, й верховна влада в яких, як правило, належала імператорові» [11, с. 453]. Це визначення супроводжується зазначенням винятків з другого компонента формулювання й типологією класичних та квазіімперій.

Таке формулювання продовжує традицію визначення імперії через титул державця. Мабуть, слід пригадати, що цей титул має цілком певне місце у феодальній ієрархії влади. Імператор – титул, вищий за королів, основних носіїв суверенітету за доби станових держав домо-дерного типу. «Імператор претендує на владу особливого роду... і своєрідну моральну велич, якої не могло надати навіть королювання...» [33, с. 39]. Тому імперія могла будуватися з множини підлеглих королівств і володінь інших рангів, і це зазвичай знаходило відображення в імператорських титулах.

Майкл Дойль свого часу визначив імперію як «систему взаємодії між двома політичними організаціями, одна з яких, панівна метрополія, здійснює політичний контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою – має фактичний суверенітет – над іншою, підпорядкованою периферією» [27, с. 12]. Численні інші визначення тією чи іншою мірою теж уже «схопили» найважливіші риси імперського організму. Згадаймо «складні утворення, сформовані з окремих раніше одиниць», «контроль панівного суспільства над фактичним суверенітетом двох чи більше підпорядкованих суспільств», «політичний контроль, здійснюваний одним організованим політичним утворенням над іншим утворенням», «законодавче оформлення підкорення підвладних народів». Разом з тим не слід забувати про непоодинокі випадки, коли малий народ прагнув знайти в імперії надійний прихисток. Уже тому панування, підкорення, гноблення, насильство, агресія, придушення, експансія не вичерпують імперського репертуару. Зазначене ж у визначенні імперії С. Кульчицького інкорпорування нею колишніх самостійних держав можна вважати характерною рисою також і таких, у термінах політології, «складних» держав, як федерації. Ба навіть і держав «простих», бо вони здатні інкорпорувати колишні самостійні держави – не зберігаючи їхні відмінності й тепер уже внутрішні кордони, а здійснюючи уніфікацію.

Як бачимо, існують дві форми державно-територіального устрою, які не складаються з суверенних утворень. Відмінність, на нашу думку, полягає у розрізненні особливостей інкорпорації. Але в цьому випадку йдеться радше не про «насильство», яке асоціюється насамперед зі збройним вторгненням, а про «примус», поняття ширше. Імперії мають у своєму складі «колишні самостійні держави», чий суверенітет в інкорпорації було *вилучено*. Під таке уточнене визначення підпадають, наприклад, і такі

провінції, на які імперську владу *було поширено через династичні шлюби*. Натомість федерації складаються з таких держав, чий суверенітет під час утворення наддержавного об'єднання було делеговано знизу.

Видається, що якщо штучно не підганяти визначення під певні предмети вивчення (чи то зужуючи його, чи розтягаючи з цією ж метою), то побудоване на такому «вилученні» визначення могло б лягти в основу «титульної» категорії імперіології як особливого розділу історичної нау-

ки, своєрідного «ідеального типу». При цьому, як і низка спеціальних історичних дисциплін, чий об'єкт не обмежується титульним предметом (нумізMATика, фалеристика, дипломатика тощо), «імперська історія» з усіма підставами могла б узяти до розгляду все розмаїття наднаціональних і поліетнічних державних утворень. А щоб засуджувати чи схвалювати, приміром, гегемонію, її аж ніяк не потрібно конче підверстати під визначення імперії.

Список літератури

1. «Британія владела імперією, Росія же сама була імперією»: Інтерв'ю з професором Джеффри Хоскінгом [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 6 (74). – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/6/i14-pr.html>. – Назва з екрана.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. / Фернан Бродель. – Т. 3. Время мира. – М.: Прогресс, 1992. – 679 с.
3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства: зб. ст. / під ред. Варта ван Стінбергена; пер. з англ., передм. та прим. О. О. Іваненко. – К., 2005. – С. 49–70.
4. Гавров С. Н. Модернізація во ім'я імперії. Соціокультурні аспекти модернізаційних процесів в Росії / Сергей Назипович Гавров. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
5. Імперіалізм / В. В–в // Енциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Доп. том 1а. – СПб., 1905. – С. 826–827.
6. Імперія // Енциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 13. – СПб., 1894. – С. 14–15.
7. Імперія // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Т. 10. – М., 1972. – С. 161.
8. Імперія // Советская историческая энциклопедия. – Т. 5. – М., 1964. – Стб. 823.
9. Касьянов Г. «Пікнік на обочині»: осмислення імперського прошлого в сучасній українській історіографії / Георгій Касьянов // Новая імперська історія постсоветского пространства: зб. ст. – Казань: Центр Исследования Национализма и Империи, 2004. – С. 81–108. – (Библиотека журнала «Ab Imperio»).
10. Кукарцев О. В. Зміст поняття «імперія» у суспільно-політичних дослідженнях / О. В. Кукарцев // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К., 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 587–591.
11. Кульчицький С. В. Імперія / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 453–458.
12. Ливен Д. Російська імперія і її вороги з XVI століття до наших днів / Доминик Ливен; пер. с англ. – М.: Європа, 2007. – 688 с., ілл. – (Імперії).
13. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 199 с.
14. Рибер А. Сравнивая континентальные империи / Альфред Рибер // Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. ст. / под ред. А. И. Миллера. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 33–69. – (Новые границы).
15. Семенов А. Обзор работы международной конференции «История империй: сравнительные методы в изучении и преподавании» / Александр Семенов // Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. ст. / под ред. А. И. Миллера. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 15–29. – (Новые границы).
16. Суни Р. Империя как она есть: имперская Россия, «национальное» самосознание и теории империи / Рональд Суни // Ab Imperio. – 2001. – № 1–2. – С. 9–72.
17. Ушков А. М. Гибель «империи зла» и реанимация имперской идеи [Електронний ресурс] / А. М. Ушков. – Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/rnsg/44395>. – Назва з екрана.
18. Фисун А. А. Мир-системный анализ как теория геосторических изменений [Електронний ресурс] / А. А. Фисун // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації (філософія, політологія, соціологія)». – 2000. – № 487. – С. 34–51. – Режим доступу: <http://abuss.narod.ru/Biblio/fisun.htm>. – Назва з екрана.
19. Хаген Марк фон. Історія Росії як історія імперії: перспективи федералістського підходу / Марк фон Хаген // Російська імперія в зарубіжній історіографії. Роботи останніх років: Антологія. – М., 2005. – С. 18–47.
20. Чубарьян А. Тема імперій в сучасній історіографії / Александр Чубарьян // Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. ст. / под ред. А. И. Миллера. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 10–14.
21. Яковенко І. Г. От імперії к національному государству (попытка концептуализации процесса) / Игорь Григорьевич Яковенко // Поліс. – 1996. – № 6. – С. 117–128.
22. Becker S. Russia and the concept of empire / Seymour Becker // Ab Imperio. – 2000. – № 3–4. – С. 329–342.
23. Beissinger M. Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse [Електронний ресурс] / Mark R. Beissinger // Ethnic Politics After Communism / Barany Zoltan and Robert Moser, eds. – Ithaca, NY, 2005. – P. 14–45. – Режим доступу: <http://www.princeton.edu/~mbeissinger/beissinger.rethinking.empire.pdf>. – Назва з екрана.
24. Burbank J. Empires in World History: Power and the Politics of Difference / Jane Burbank, Frederick Cooper. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Pr., 2010. – xiv, 511 p.
25. Burnell P. Imperialism [Електронний ресурс] / Peter Burnell // The concise Oxford dictionary of politics / edited by Iain McLean and Alistair McMillan. – 3rd ed. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2009. – xiii, 599 p. – Режим доступу: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199207800.001.0001/acref-9780199207800-e-632#>. – Назва з екрана.
26. Colás A. Empire / Alejandro Colás. – Cambridge UK; Maiden, MA: Polity Press, 2007. – 248 p. – (Key Concepts in the Social Sciences).
27. Doyle M. W. Empires / Michael W. Doyle. – Ithaca; London: Cornell Univ. Press, 1986. – 408 p. – (Cornell Studies in Comparative History).
28. Empire // The Oxford English Reference Dictionary. – Revised Second Edition. – Oxford; New York, 2001. – P. 461.

29. Howe S. Empire / Stephen Howe // International encyclopedia of the social sciences / William A. Darity, Jr., editor in chief. – 2nd ed. v. cm. – Vol. 2. – Detroit, 2008. – P. 574–577.
30. Imperialism [Електронний ресурс] // Encyclopaedia Britannica Online. Web. 29 Sep. 2011. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/283988/imperialism>. – Назва з екрана.
31. Jones Ch. Empire [Електронний ресурс] / Charles Jones // The concise Oxford dictionary of politics / ed. by Iain McLean and Alistair McMillan. – 3rd ed. – Oxford; New York, 2009. – Режим доступу: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199207800.001.0001/acref-9780199207800-e-404?rskey=d8ot9q&result=435&q=>. – Назва з екрана.
32. Kearns G. Geopolitics and empire: the legacy of Halford Mackinder / Gerry Kearns. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2009. – 344 p. – (Oxford geographical and environmental studies).
33. Maier, Charles S. Among empires: American ascendancy and its predecessors / Charles S. Maier. – Cambridge ; London : Harvard University Press, 2006. – 374 p.
34. Martin T. The Soviet Union as Empire: Salvaging a Dubious Analytical Category / Terry Martin // *Ab Imperio*. – 2002. – № 2. – P. 91–105.
35. Matsuzato K. Introduction / Kimitaka Matsuzato // *Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire*. – Hokkaido, 2007. – P. 5–16. – (21st Century COE Program Slavic Eurasian Studies, № 13).
36. McGeough K. M. Introduction: Imperial Structures, Bureaucracies, and Administration / Kevin M. McGeough // World history encyclopedia / Alfred J. Andrea, gen. ed.; Carolyn Neel, as. gen. ed. – Vol. 5. – Santa Barbara ; Denver ; Oxford, 2011. – P. 397.
37. Merry E. W. The Empire Debate [Електронний ресурс] / E. Wayne Merry, Joseph S. Nye, Jr., Clark G. Reynolds, Howard Ahmanson, Jon Phalen and Charles A. Kupchan // *The Wilson Quarterly*. – 2002. – Vol. 26. – № 4 (Autumn). – P. 4–8. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/40260662>. – Назва з екрана.
38. Miller A. Introduction: Imperial Rule / Alexei Miller, Alfred J. Rieber // *Imperial rule*. – Budapest ; New York, 2004. – P. 1–6.
39. Mirkovic A. Introduction: Imperialism / A. Mirkovic // World history encyclopedia / Alfred J. Andrea, gen. ed.; Carolyn Neel, as. gen. ed. – Vol. 17. – Santa Barbara ; Denver ; Oxford, 2011. – P. 117–118.
40. Peers D. Imperial History / Douglas Peers // *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. – Vol. 1. – London ; Chicago, 1999. – P. 575–578.
41. Political system [Електронний ресурс] // Encyclopaedia Britannica Online. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/467746/political-system>. – Назва з екрана.
42. Rallis D. N. Regional Geography and World History / Donald N. Rallis and Melina A. Patterson // World history encyclopedia / Alfred J. Andrea, gen. ed.; Carolyn Neel, as. gen. ed. – Vol. 1. – Santa Barbara ; Denver ; Oxford, 2011. – P. 111–172.
43. Rosen S. P. An Empire, if you can keep it [Електронний ресурс] / Stephen Peter Rosen // *The National Interest*. – 2003. – № 71, Spring. – Режим доступу: <http://www.questia.com/library/1G1-99377575/an-empire-if-you-can-keep-it/>. – Назва з екрана.
44. Schroeder P. Is the U.S. an Empire? [Електронний ресурс] / Paul Schroeder // George Mason University's History News Network. – Режим доступу: <http://hnn.us/articles/1237.html>. – Назва з екрана.

K. Glomozda

DEFINITION OF EMPIRE AS A PROBLEM OF RECENT IMPERIOLOGICAL STUDIES

The article deals with serious difficulties of imperiology already recognized as a subdiscipline in determination of its inquiry subject. Author suggests to base such a determination on the fact that empires had in their composition such states, independent before, which sovereignty for incorporations has been withdrawn by an agent of such an incorporation. Federations instead consist of states, which have delegated their sovereignty to a higher power level during formation of supranational association.

Keywords: empire, imperialism, federation, polity, state, power, sovereignty, colonies, provinces.

Матеріал надійшов 01.03.2013.